

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.9:346.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/34>

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ “NON REFORMATIO IN PEIUS” В ЦИВІЛЬНОМУ ТА ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСАХ

APPLICATION OF THE PRINCIPLE “NON REFORMATIO IN PEIUS” IN CIVIL AND ECONOMIC PROCEEDINGS

Андронов І.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Дана наукова стаття присвячена визначенню змісту принципу заборони повороту до гіршого (non reformatio in peius) та окресленню особливостей його застосування у цивільному та господарському процесах в Україні. Даний принцип отримав закріплення у законодавствах багатьох європейських країн, таких як Австрія, Угорщина, Польща, Словаччина, Чеська республіка та ін. Однак у вітчизняному цивільному та господарському судочинстві при апеляційному та касаційному оскарженні судових рішень даний принцип почав послідовно застосовуватись лише нещодавно (у 2023 році).

Позитивно оцінено формулювання даного принципу у правових висновках Верховного Суду. Водночас, наголошується на тому, що відсутність законодавчого регулювання даного принципу в процесуальних кодексах, очевидно, не сприяє юридичній визначеності процедур оскарження судових рішень та створює складнощі в однаковому розумінні судами його змісту.

Стверджується, що принцип заборони повороту до гіршого “non reformatio in peius” є міжгалузевим правовим принципом, за змістом якого суд вищестоящої інстанції, який розглядає скаргу на судові рішення, не вправі здійснювати своє право на вихід за межі доводів скарги на шкоду інтересам скаржника.

Наголошується на тому, що даний принцип поширює свою дію як на сторону позивача, так і на сторону відповідача та повинен застосовуватись не лише при апеляційному, а й при касаційному оскарженні судових рішень, а також при перегляді судових рішень за нововиявленими та виключними обставинами. Тому в результаті перегляду судового рішення в усіх судових інстанціях скаржник не може бути поставлений у гіршу ситуацію, ніж та, у якій він перебував у зв'язку з ухваленням оскаржуваного рішення.

Досліджено зв'язок принципу “non reformatio in peius” з іншими принципами судочинства, такими як принцип диспозитивності, змальності сторін, а також забезпечення права на апеляційний перегляд справи та забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом.

Зроблено висновок, що дана заборона не застосовується у разі подання апеляційної скарги обома сторонами спору за умови, що обидві скарги були прийняті судом до розгляду.

Ключові слова: цивільний процес, господарський процес, принципи цивільного процесу, принципи господарського процесу, оскарження судових рішень.

This scientific article is devoted to determining the content of the principle of prohibition of turning for the worse (non reformatio in peius) and outlining the features of its application in civil and economic processes in Ukraine. This principle has been enshrined in the legislation of many European countries, such as Austria, Hungary, Poland, Slovakia, the Czech Republic, and others. However, in domestic civil and economic proceedings, this principle was consistently applied only recently (in 2023) in appeals and cassation appeals of court decisions.

The formulation of this principle in the legal opinions of the Supreme Court was positively evaluated. At the same time, it is emphasized that the lack of legislative regulation of this principle in the procedural codes obviously does not contribute to the legal certainty of the procedures for challenging court decisions and creates difficulties in the courts' uniform understanding of its content.

It is claimed that the principle of prohibition of turning to the worse “non reformatio in peius” is an inter-branch legal principle, according to which the court of higher instance, which considers the appeal against the court decision, is not entitled to exercise its right to go beyond the arguments of the appeal to the detriment of the interests of the complainant.

It is emphasized that this principle applies both to the plaintiff and to the defendant and should be applied not only in appeals, but also in cassation appeals of court decisions, as well as in the review of court decisions under newly discovered and exceptional circumstances. Therefore, as a result of the review of the court decision in all court instances, the complainant cannot be put in a worse situation than the one in which he was in connection with the adoption of the contested decision.

The relationship between the principle of “non reformatio in peius” and other principles of judicial proceedings, such as the principle of dispositiveness, adversariality of the parties, as well as ensuring the right to appellate review of the case and ensuring the right to cassation appeal of the court decision in cases established by law, has been studied.

It was concluded that this prohibition does not apply in case of filing an appeal by both sides of the dispute, provided that both appeals were accepted by the court for consideration.

Key words: civil process, economic process, principles of civil process, principles of economic process, appeal of court decisions.

Постановка проблеми. Принцип заборони повороту до гіршого, є доволі відомим та давнім, адже ґрунтується на давньоримській сентенції “non reformatio in peius”, хоча існування даного принципу в римському праві ставиться під сумнів окремими дослідниками [1, с. 98]. Як правило, формулювання даного принципу в юридичній літературі пов'язують з висловом Ульпіана: “Appellandi usus quam sit frequens quaque necessarius, nemo est qui nesciat, quippe

cum iniquitatem iudicantium vel imperitiam recorrograt: licet nonnumquam bene latas sententias in peius reformet, neque enim utique melius pronuntiat qui novissimus sententiam laturus est” (D. 49,1,1 pr. (Ulp., 1 de appell.) [2, с. 95]. Суть даного вислову зводиться до ствердження важливості апеляції, яка покликана виправляти несправедливість чи некомпетентність суддів. Однак в деяких випадках, навпаки, може статися так, що гарні судові рішення

будуть змінені на гірше. Утім, як справедливо відзначила J. Misztal-Konecka, даний вислів, скоріше стосується аналізу Ульпіаном недоліків та переваг апеляції, ніж містить у собі принцип “non reformatio in reius” [1, с. 100–101]. Натомість, дослідниця наводить інший вислів, який належить Юстиніану, зі змісту якого, навпаки, випливає норма, що є протилежною принципу “non reformatio in reius” [1, с. 101–103].

Утім, незважаючи на суперечливість джерела походження, даний принцип отримав закріплення у законодавствах багатьох європейських країн, таких як Австрія, Угорщина, Польща, Словаччина, Чеська республіка та ін. Однак, незважаючи на це, даний принцип лише нещодавно (у 2023 році) почав послідовно застосовуватись у вітчизняному цивільному та господарському судочинстві при апеляційному та касаційному оскарженні судових рішень.

Одна з причин цього, як вбачається, криється в тому, що на відміну від вітчизняного кримінального процесу, де цей принцип отримав пряме законодавче закріплення (ст. ст. 416, 421, 437, 439 КПК України), ні в ЦПК України ні в ГПК України положення про заборону повороту до гіршого під час апеляційного та касаційного оскарження судових рішень не містяться. Тому запровадження даного принципу в цивільному та господарському процесах України відбулося виключно через судову практику шляхом формулювання правових висновків Верховним Судом. Застосування даного принципу в різних видах судочинства свідчить про його міжгалузевий характер.

Між тим, відсутність законодавчого регулювання даного принципу в процесуальних кодексах, очевидно, не сприяє юридичній визначеності процедур оскарження судових рішень та створює складнощі в однаковому розумінні судами його змісту, порядку його практичного застосування, зокрема, залишається невирішеним питання про допустимість винятків із загального правила “non reformatio in reius”.

Проблематика застосування судами принципу заборони повороту до гіршого (non reformatio in reius) висвітлювалася, здебільшого, у працях закордонних науковців, зокрема: С.-L. Gheorghe, Z. Hamuláková, P. Mates, J. Misztal-Konecka, A. Skora, J. Zimmermann та ін.

Окремі питання даної проблематики розглядалися й у працях вітчизняних авторів, таких як: Г. Ахмач, Н. Габлей, Ю. Ковбаса, В. Король, В. Крат, В. Маринів, Ю. Фідра та ін.

Однак, із наведених вище причин, даний принцип досліджувався вітчизняними науковцями, переважно, в контексті його застосування у кримінальному процесі. Натомість, проблематика застосування принципу “non reformatio in reius” в цивільному та господарському процесах України залишається малодослідженою, що актуалізує тему даної наукової статті.

Метою даної наукової статті є визначення змісту принципу заборони повороту до гіршого (non reformatio in reius) та особливостей його застосування у цивільному та господарському процесах.

Виклад основного матеріалу. Як відзначив суддя Верховного Суду В. Крат, цитуючи правовий висновок Верховного Суду, «принцип заборони повороту до гіршого відомий ще з часів римського права та існував у зв'язку з іншим правилом – tantum devolutum quantum appellatum (скільки скарги, стільки і рішення). Правило заборони повороту означає недопустимість погіршення становища сторони, яка оскаржує судове рішення. Тобто, особа, яка оскаржує судове рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції в результаті своєї ж скарги» [3]. Даний правовий висновок був сформульований, зокрема, у постановав Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 24 травня 2023 року у справі № 179/363/21 (провадження

№ 61-4060св23) [4], та від 21 червня 2023 року у справі № 757/42885/19-ц (провадження № 61-9060св22) [5].

На практиці дія принципу “non reformatio in reius” означає, що, наприклад, якщо суд першої інстанції задовольнив позовні вимоги частково і позивач подав на це рішення апеляційну скаргу, суд апеляційної інстанції за відсутності апеляційної скарги від сторони відповідача в результаті апеляційного розгляду не може присудити менше, ніж присудив позивачеві суд першої інстанції (наприклад, він не вправі скасувати рішення суду першої інстанції та ухвалити нове рішення, яким повністю відмовити у задоволенні позовних вимог), навіть якщо суд апеляційної інстанції вважає позовні вимоги безпідставними.

В юридичній літературі застосування цього принципу в судовій практиці пояснюється дією підходу в праві, згідно якого особа, яка використовує законні засоби захисту, не повинна зазнавати від цього негативних наслідків для себе. Тому застосування юридичного механізму оскарження та перевірки судових рішень, створеного як гарантія дотримання закону, було б суттєво обмежене, якби він створював для сторін ризик опинитися в більш скрутному становищі, ніж без його застосування. У зв'язку з цим, за відсутності цього принципу сторона може побоюватися поставити себе у гіршу ситуацію порівняно з тією, в якій вона опинилася у зв'язку з ухваленням проти неї судового рішення та відмовитися від його оскарження, внаслідок чого навіть незаконне та необгрунтоване рішення суду може бути залишене в силі. Отже оскаржуване судове рішення, у разі наявності для цього підстав, може бути змінено лише на користь (in melius), а не на шкоду (in reius) сторони, яка його оскаржує [6]. Таким чином, даний принцип є однією з гарантій реалізації сторонами права на оскарження судових рішень.

Також науковці відзначають, що серед причин запровадження заборони повороту до гіршого перебуває наявність фактичної згоди іншої сторони зі змістом ухваленого судового рішення. Тобто судове рішення набуває остаточності в неоскаржуваній частині. І оскільки засоби правового захисту слугують інтересам сторін, то вони повинні спричиняти усунення лише тих недоліків судового рішення, на які сторони вказують в обгрунтуванні апеляційної скарги [1, с. 104].

Принцип “non reformatio in reius” неодноразово застосовувався Верховним Судом не лише в цивільному, а й у господарському процесі, наприклад, посилання на цей принцип міститься у п.п. 30-32 постанови колегії суддів Касаційного господарського суду Верховного Суду від 08 жовтня 2024 року у справі № 922/1715/22 [7], п. 5.6 постанови колегії суддів Касаційного господарського суду Верховного Суду від 22 жовтня 2024 року у справі № 921/703/23 [8] та ін.

Як відомо, в цивільному та господарському процесах України реалізовано модель неповної апеляції. У зв'язку з цим суди апеляційної інстанції здійснюють перегляд судових рішень в межах доводів та вимог апеляційної скарги (ч. 1 ст. 367 ЦПК України, ч. 1 ст. 269 ГПК України), що чітко корелює з правилом «tantum devolutum quantum appellatum» (скільки скарги, стільки і рішення). Утім, процесуальний закон надає суду апеляційної інстанції право вийти за межі доводів та вимог апеляційної скарги, якщо під час розгляду справи буде встановлено порушення норм процесуального права, які є обов'язковою підставою для скасування рішення, або неправильне застосування норм матеріального права (ч. 4 ст. 367 ЦПК України, ч. 4 ст. 269 ГПК України).

Однак у п. 83 постанови Великої Палати Верховного Суду від 12 червня 2024 року у справі № 756/11081/20 (провадження № 14-25цс24) зазначається: «...суд апеляційної інстанції не може вийти за межі доводів апеляційної скарги, погіршивши при цьому становище заявника (відповідача, який подав апеляційну скаргу)» [9].

Тобто принцип “non reformatio in peius” фактично обмежує закріплене у ч. 4 ст. 367 ЦПК України та ч. 4 ст. 269 ГПК України право суду апеляційної інстанції вийти за межі доводів апеляційної скарги таким чином, що реалізувати своє право на вихід за межі доводів апеляційної скарги суд апеляційної інстанції може лише для покращення становища скажника, однак ніяк не для погіршення його. Не обмежений дією цього принципу суд апеляційної інстанції лише у разі надходження апеляційних скарг від обох сторін судового спору. Важливо, що навіть у разі надходження скарги від іншої сторони заборона звернення до гіршого зберігає свою силу, якщо така скарга не приймається судом до розгляду у зв'язку з наявністю процесуальних порушень.

Не зайве зауважити, що сформульований у правовому висновку Верховного Суду для апеляційного провадження, даний принцип так само підлягає застосуванню для усіх без винятку способів оскарження судових рішень (апеляції, касації, перегляду судових рішень за нововиявленими та виключними обставинами).

Важливим з доктринальної позиції є аналіз зв'язку принципу “non reformatio in peius” з іншими принципами судочинства.

Так, Верховний Суд пов'язує застосування судами принципу “non reformatio in peius” із дією в цивільному процесі принципу диспозитивності. Він зазначає, що «диспозитивність – один з основних принципів судочинства, на підставі якого особа (зокрема, позивач чи відповідач), самостійно вирішує, чи оскаржувати рішення суду першої інстанції в апеляційному порядку та в яких межах» (постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 22 листопада 2023 року в справі № 465/6549/16-ц (провадження № 61-11927св23) [10]. Чи означає це, що заборона повороту до гіршого не є самостійним принципом судочинства, а поряд з іншими важливими правилами (такими, наприклад, як розгляд справи судом лише за зверненням заінтересованої особи, заборона суду під час вирішення спору виходити за межі заявлених вимог та ін.) є лише однією зі складових принципу диспозитивності, що відображають характер дії ініціативи сторін та свободи у розпорядженні ними своїми правами як рушійної сили цивільного та господарського процесів?

У правовій системі трапляються ідеї, правоположення, які за ступенем фундаментальності «не доросли» до значення самостійних принципів права та розглядаються лише як окремі правила, що є складовими елементами більш фундаментальних ідей, які якраз і є принципами права. Сюди можна віднести, наприклад, правило про заборону зворотної дії закону в часі, що є складовим елементом принципу юридичної визначеності, правило про неможливість бути суддею у власній справі (*nemo iudex in sua causa debet esse*), що входить до змісту принципу неупередженості суду, та ін.

Істотне значення в питанні наділення тієї чи іншої ідеї статусом правового принципу мають правова доктрина, законодавство та судова практика. Формулювання певного принципу хоча б у двох з цих трьох видів джерел дає підстави стверджувати про існування відповідного принципу в межах певної правової системи (звичайно, найбільш міцні позиції мають принципи, які закріплені та розвиваються одразу в правовій доктрині, законодавстві та судовій практиці). І хоча розгорнуте розуміння суті того чи іншого принципу, як правило, міститься саме у доктрині, остаточно закріплення правового принципу відбувається в законодавстві та судовій практиці. Тому, наприклад, саме по собі закріплення певного принципу в нормах законодавства хоча формально й декларує його існування, однак без наявного доктринального підґрунтя та подальшої підтримки на рівні судової практики може зробити відповідний принцип «мертвонародженим».

Тобто він залишиться пустою декларацією, не маючи реального практичного змісту. І, навпаки, відсутність прямого законодавчого закріплення саме по собі не означає відсутності принципу, якщо він має усталене розуміння в правовій доктрині та широко застосовується у судовій практиці. Така ситуація свідчить, скоріше, про наявність прогалини у законодавчому регулюванні, яка має бути усунута шляхом законодавчого закріплення даного правового принципу. Саме таким є принцип “non reformatio in peius”. В юридичній літературі подекуди вже висловлювались пропозиції щодо закріплення окремих аспектів цього принципу в цивільному процесуальному законодавстві, хоча дані пропозиції стосувалися лише касаційного провадження [11, с. 65–68].

Про цілком самостійне значення принципу “non reformatio in peius” можна стверджувати у зв'язку з тим, що його зміст повністю не поглинається принципом диспозитивності. Адже не менш тісний зв'язок принцип заборони повороту до гіршого має з принципом змагальності сторін, тому що саме в змагальному судовому процесі на відміну від слідчого суд більше сконцентрований на аналізі та оцінці переконливості доводів сторін, ніж на встановленні об'єктивної (матеріальної) істини. І навпаки, в слідчому процесі суддя не обмежений доводами сторін, а отже важко собі уявити, щоб за такої моделі судового процесу суд вищестоящої інстанції не відреагував на судову помилку нижчестоящего суду лише тому, що на неї не вказував скажник і це могло б призвести до погіршення стану особи, яка оскаржила судові рішення. Також, як вже зазначалося вище, значення принципу “non reformatio in peius” полягає не стільки в тому, щоб забезпечити сторонам можливість вільно розпоряджатися своїми процесуальними правами, зокрема правом на оскарження судового рішення та визначати його межі (що характерно для принципу диспозитивності), скільки прибирає для сторони, яка має намір скористатися законним засобом захисту своїх прав та інтересів – процедурою оскарження судового рішення, – небезпеку опинитися в гіршій ситуації, ніж вона отримала внаслідок ухвалення оскаржуваного судового рішення. Тим самим створюються гарантії безперешкодної та безпечної для скажника реалізації права на оскарження судового рішення та належної перевірки вищестоящими судами законності та обґрунтованості рішень нижчестоящих судів. Це нерозривно пов'язує принцип “non reformatio in peius” з принципами забезпечення права на апеляційний перегляд справи та забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом.

Аналізуючи сутність та зміст принципу “non reformatio in peius” не можна обійти стороною винятки з дії цього принципу. Так, наприклад, як зазначає у своєму дослідженні J. Misztal-Konecka, у польському цивільному процесі заборона повороту до гіршого не застосовується у справах, у яких суд має право ухвалювати рішення *ex officio*: наприклад, щодо недобросовісного укладення шлюбу на умовах, що виправдовують визнання його недійсним (§ 1 ст. 20 Кодексу про сім'ю та опіку Республіки Польща) щодо вини подружжя за розпад шлюбу у справах про розірвання шлюбу (§ 1 ст. 57 Кодексу про сім'ю та опіку Республіки Польща) щодо батьківських повноважень у справах про розірвання шлюбу (§ 1 ст. 58 Кодексу про сім'ю та опіку Республіки Польща) [1, с. 107]. Також дозволяється погіршити стан скажника у разі так званої неподільності рішення, тобто якщо предмет оскарження невіддільно пов'язаний з іншими неоскарженими частинами судового рішення і неможливо виправити рішення в оскаржуваній частині не змінюючи його в іншій, неоскаржуваній частині [1, с. 108–109].

Певне обмеження щодо застосування принципу “non reformatio in peius” можна зустріти й у вітчизняній судо-

вій практиці. Наприклад, у п. 5.21 постанови колегії суддів Касаційного господарського суду Верховного Суду від 22.05.2024 у справі № 910/12778/22 ні в цивільному процесі, ні в господарському процесі неможливо застосовувати принципи римського права «tantum devolutum quantum appellatum» і «non reformatio in peius» на користь особи, яка не зверталася з позовом до суду за захистом порушених прав [12].

З таким підходом Касаційного господарського суду Верховного Суду навряд чи можна погодитись, адже він, фактично, ставить сторін у нерівне правове становище, коли принцип «non reformatio in peius» захищає лише інтереси позивача, а, натомість, відповідач несе всі ризики оскарження судового рішення, яке може спричинити погіршення його стану, в якому він опинився внаслідок ухвалення оскаржуваного судового рішення. Тому в результаті розгляду апеляційної скарги відповідача за відсутності апеляційної скарги з боку позивача, суд апеляційної або касаційної інстанції своїм рішенням не може

погіршити стан такого відповідача, порівняно з тим, який він мав до оскарження рішення.

Висновки. Принцип заборони повороту до гіршого «non reformatio in peius» є міжгалузевим правовим принципом, за змістом якого суд вищестоящої інстанції, який розглядає скаргу на судові рішення, не вправі здійснювати своє право на вихід за межі доводів скарги на шкоду інтересам скаржника. Даний принцип поширює свою дію як на сторону позивача, так і на сторону відповідача та повинен застосовуватись не лише при апеляційному, а й при касаційному оскарженні судових рішень, а також при перегляді судових рішень за нововиявленими та виключними обставинами. Тому в результаті перегляду судового рішення в усіх судових інстанціях скаржник не може бути поставлений у гіршу ситуацію, ніж та, у якій він перебував у зв'язку з ухваленням оскаржуваного рішення. Дана заборона не застосовується у разі подання апеляційної скарги обома сторонами спору за умови, що обидві скарги були прийняті судом до розгляду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Misztal-Konecka J. Zakaz «reformationis in peius» w polskiej procedurze cywilnej wobec tradycji prawa rzymskiego. *Zeszyty Prawnicze*. 2014. № 14.1. С. 95–111.
2. Herke C., Tóth C. D. Theoretical and practical issues of the prohibition of reformatio in peius in Hungary. *Issues of business and law*. 2011. Volume 3. P. 95–109.
3. Крат В. Трохи про принцип заборони повороту до гіршого (non reformatio in peius). URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/troxi-pro-princip-zaboroni-povorotu-do-girsogo-non-reformatio-in-peius>.
4. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 24 травня 2023 року у справі № 179/363/21 (провадження № 61-4060св23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111250919>.
5. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 21 червня 2023 року у справі № 757/42885/19-ц (провадження № 61-9060св22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111742052>.
6. Gheorghe C.-L. The principle of “No reformatio in peius” in the romanian legislation. URL: http://www.strategiimanageriale.ro/images/images_site/articole/article_867cf943ab53869881f5270c1e52e3d4.pdf.
7. Постанова колегії суддів Касаційного господарського суду Верховного Суду від 08 жовтня 2024 року у справі № 922/1715/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122319179>.
8. Постанова колегії суддів Касаційного господарського суду Верховного Суду від 22 жовтня 2024 року у справі № 921/703/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122679465>.
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 червня 2024 року у справі № 756/11081/20 (провадження № 14-25цс24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119776617>.
10. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 22 листопада 2023 року в справі № 465/6549/16-ц (провадження № 61-11927св23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115201812>.
11. Ахмач Г.М. Правило заборони повороту до гіршого у касаційному провадженні. Проблеми взаємодії суспільства та держави у сучасному правовому просторі : зб. матеріалів міжнар. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція» (27 лют. 2014 р., м. Київ). Київ, 2014. С. 65–68.
12. Постанова колегії суддів Касаційного господарського суду Верховного Суду від 22.05.2024 у справі № 910/12778/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119486377>.